

İSLAM FƏLSƏFƏSİ TERMINİNDƏN NƏYİ ANLAMALIYIQ?

*Dos. Anar Qafarov,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi,
AMEA Fəlsəfə İnstitutu
anargafarov@ait.edu.az*

XÜLASƏ

Terminlər zehnimizin mənə xəritəsini formalaşdırır. Qarşılaşdığımız hadisələri, təxəyyül etdiyimiz prosesləri, ədəbi-fəlsəfi ifadələrlə dilə gətirdiyimiz duyğu və düşüncələrimizi məhz terminlər vasitəsilə təsvir və ifadə edirik.

Varlıq və hadisələrə dair mücərrədləşdirmələrlə müəyyən nəzəriyyələrin irəli sürülməsi, qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi, onların dərk edilib mənalandırılması istiqamətindəki düşüncə fəaliyyəti məhz terminlər sayəsində mümkündür. Terminlərlə bağlı geniş təsəvvürə malik olmaq zehin dünyamızda yeni terminlər və definisiyalar formalaşdırma baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Terminlər düşüncənin açarıdır. Lakin qeyd edək ki, zehnin terminoloji kasıblığı onun terminlərə dair nöqsanlı təsəvvürlərə malik olması ilə müqayisədə daha az təhlükəlidir. Zehnimizdə mahiyyətə nöqsanlı və içi boşaldılmış termin və məfhumlarla bir düşüncə formalaşdırma təşəbbüsü səhv xəritə ilə səyahətə çıxmağa bənzəyir. Buna görə də hər şeydən əvvəl terminlərlə bağlı düzgün məlumat və təsəvvürə malik olmaq zəruridir.

Bu araşdırmada haqqında doğru təsəvvürün formalaşdırılması zəruri olan terminlərdən birini – İslam fəlsəfəsi terminini müzakirə obyektinə çevirəcəyik. Bu terminə dair apardığımız tədqiqat İslam fəlsəfəsində əxlaqın mənbəyi problemini müzakirə obyektinə çevirəcəyimiz “Fəlsəfədə əxlaqın mənbəyi problemi: metafizik və epistemoloji baxış” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyamızda hər şeydən əvvəl İslam fəlsəfəsi termininə dair elmi həqiqətə uyğun, doğru təsəvvür formalaşdırma zərurətindən irəli gəlir.

Məni belə bir tədqiqata sövq edən digər bir səbəb isə Azərbaycanın elmi-fəlsəfi mühitində İslam fəlsəfəsi termininə dair əskik və həqiqəti çox da əks etdirməyən məlumat və təsəvvürün olması faktıdır.

Məqalədəki əsas məqsədimiz İslam fəlsəfəsi termininə dair doğru təsəvvür formalaşdırmaqdır.

Məqalənin əsas tezi ondan ibarətdir ki, “İslam fəlsəfəsi” termini mənə etibarilə dini və etnik kimliyindən asılı olmayaraq, İslam kultür və mədəniyyətində fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan filosof və mütəfəkkirlərin fəlsəfəsini ifadə edir.

Açar sözlər: Kindi, Ərəb fəlsəfəsi, Müsəlman fəlsəfəsi, İslam, İslam fəlsəfəsi, İslam mədəniyyət coğrafiyası, İslam aləmində fəlsəfə.

Giriş

Terminlər zehnimizin məna xəritəsini formalaşdırır. Qarşılaşdığımız hadisələri, təxəyyül etdiyimiz prosesləri, ədəbi-fəlsəfi ifadələrlə dilə gətirdiyimiz duyğu və düşüncələrimizi məhz terminlər vasitəsi ilə təsvir və ifadə edirik. Varlıq və hadisələrə dair mücərrədləşdirmələrlə müəyyən nəzəriyyələrin irəli sürülməsi, qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi və onların dərk edilib mənalandırılması istiqamətindəki düşüncə fəaliyyəti məhz terminlər sayəsində mümkündür. Terminlərlə bağlı geniş təsəvvürə malik olmaq zehin dünyamızda yeni terminlər və definisiyalar formalaşdırma baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir şeyi və ya hadisəni terminləşdirmək, yaxud termin halına gətirmək insan zihnini o şeyi izah etmədən anlayacaq bir mərhələyə gətirir. Bir şeyi mənalandırma, onunla bağlı mücərrədləşdirmə və bunlar sayəsində ortaya çıxan nəzəriyyələrin keyfiyyəti zehnin terminoloji zənginliyi ilə düz mütənəsbidir. Terminlər düşüncənin açarıdır. Lakin qeyd edək ki, zehnin terminoloji kasıblığı onun terminlərə dair nöqsanlı təsəvvürlərə malik olması ilə müqayisədə daha az təhlükəlidir. Zehnimizdə mahiyyətə nöqsanlı və içi boşaldılmış termin və məfhumlarla bir düşüncə formalaşdırma təşəbbüsü səhv xəritə ilə səyahətə çıxmağa bənzəyir. Buna görə də hər şeydən əvvəl terminlərlə bağlı düzgün məlumat və təsəvvürə malik olmaq zəruridir.

Bu araşdırmada haqqında doğru təsəvvürün formalaşdırılması zəruri olan terminlərdən birini—İslam fəlsəfəsi terminini müzakirə obyektinə çevirəcəyəm. Bu terminə dair apardığım tədqiqat İslam fəlsəfəsində əxlaqın mənbəyi problemini müzakirə obyektinə çevirəcəyəm “Fəlsəfədə əxlaqın mənbəyi problemi: metafizik və epistemoloji baxış” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyamda hər şeydən əvvəl İslam fəlsəfəsi termininə dair elmi həqiqətə uyğun, doğru təsəvvür formalaşdırma zərurətindən irəli gəlir.

Məni belə bir tədqiqata sövq edən digər bir səbəb isə Azərbaycanın elmi-fəlsəfi mühitində İslam fəlsəfəsi termininə dair əskik və həqiqəti çox da əksətdirməyən məlumat və təsəvvürün olması faktıdır. Düşünürəm ki, qeyd etdiyim bu iki xüsüs “İslam fəlsəfəsi terminindən nəyi anlamalıyıq?” adlı məqalənin aktuallığını kifayət qədər oraya qoyur.

Məqalədəki əsas məqsədimiz İslam fəlsəfəsi termininə dair doğru təsəvvür formalaşdırmaqdır. Belə bir məqsəd isə özlüyündə tədqiqat boyunca bu suallara cavab axtarmağı zəruri edir: “İslam fəlsəfəsi” İslamın fəlsəfəsidirmi? Əgər belədirsə, buna “İslam kəlam elmi” desək, daha doğru olmazmı? Və ya İslam fəlsəfəsi, İslamın etiqad əsaslarını aqlı müstəvidə əsaslandırmağa çalışan, din ilə fəlsəfənin, ağıl ilə vəhyin bir-birinə zidd olmadığını müzakirə edən dini bir fəlsəfə və ya din fəlsəfəsidirmi? İslam aləmində fəlsəfi əsərlərin müəlliflərinin milli

mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ərəb dilində yazıldığını nəzərə alsaq, bu fəlsəfəyə “Ərəbcə fəlsəfə” deyə bilərikmi? Yoxsa İslam fəlsəfəsi milli-etnik mənsubiyyətindən asılı olmadan, sadəcə, İslam dininə mənsub olan filosofların fəlsəfi fəaliyyətinin adıdır? Yəni İslam fəlsəfəsi ancaq müsəlman filosofların fəlsəfəsidir? Yoxsa İslam fəlsəfəsi XI əsrdən etibarən, İslam aləminin ən aktiv aktyorlarından olan türklərin himayəsi ilə təşəkkül və inkişaf edən, etnik olaraq daha çox türk filosofların yaradıcılığı ilə bağlı olan türk-İslam fəlsəfəsidir?

Ərəblərin İslam mədəniyyətindəki fəlsəfi hərəkatın öncülləri olduğunu qəbul etmək şərtilə, müxtəlif etnik mənsubiyyəti olan filosofların özgələşdirilməməsi məqsədi ilə bu fəlsəfi fəaliyyətə “Ərəb-İslam fəlsəfəsi” demək doğru bir adlandırma olarmı? Yoxsa İslam fəlsəfəsi bir ərəb fəlsəfəsidir? Antik Ellin dövrünün fəlsəfi əsərlərinin ərəb dilinə tərcümə edilməsi ilə İslam aləmində təşəkkül tapan və mahiyyət etibarilə aristotelizmi əks etdirən fəlsəfi düşüncə tərzini İslam fəlsəfəsi olaraq adlandırmaq doğrudurmu? Bu mənada ağla gələn bir başqa sual isə belədir: İslam fəlsəfəsini yunan dilindən ərəb dilinə tərcümə edilən antik Ellin fəlsəfi mirası ilə məhdudlaşdırmaq nə dərəcədə doğru olar? Bəlkə İslam fəlsəfəsini Ellin fəlsəfi mirası ilə məhdudlaşdırmayıb, onu, ümumiyyətlə, bəşəriyyət tarixindən etibarən ilahiasaslı əzəli hikmətin yansımasından ibarət olaraq görmək daha uyğundur? Bəlkə İslam fəlsəfəsi termini İslam aləmindəki fəlsəfi düşüncəni ifadə edir? Bəlkə də İslam fəlsəfəsi termini İslam aləmində tərcümələr vasitəsilə transformasiya edilən fəlsəfi düşüncə ənənəsi ilə yanaşı, müsəlman alimlərin düşüncə məhsulu olan “İslam Kəlam elmi”, təsəvvüf, hüquq fəlsəfəsi mənasındaki fiqh üsulu və dil fəlsəfəsi olaraq ərəb dili və ədəbiyyatına dair bütün elmi tədqiqatları ehtiva edən daha geniş intellektual fəaliyyəti özündə əks etdirir?

Məqalənin əsas müddəasına gəlincə, burada başlıca tezis bundan ibarətdir ki, “İslam fəlsəfəsi” termini mənə etibarilə dini və etnik kimliyindən asılı olmayaraq İslam kultür və mədəniyyətində fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan filosof və mütəfəkkirlərin fəlsəfəsini ifadə edir.

1. İslam aləmində fəlsəfi yaradıcılığın adlandırılmasına dair mübahisələr

Fəlsəfə İslam mədəniyyəti və düşüncə tarixinə aid elmi mənbələrdə “fəlsəfə” və “hikmət” terminləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu mənada, ilk nümunə kimi, ilk müsəlman filosof Əbu İshaq əl-Kindinin əsərinin adı qeyd edilə bilər. Belə ki, onun əsərinin adı “əl-Fəlsəfətül-üla”, yəni “İlk fəlsəfə”dir. Qeyd edilməlidir ki, İslam aləmində klassik dövr mənbələrində “İslam fəlsəfəsi” (əl-fəlsəfətül-islamiyyə), ya da “ərəb fəlsəfəsi” (əl-fəlsəfətül-arabiyyə) kimi ifadə və terminlərə rastlanılmır. Həmin mənbələrdə bəzi xüsusi hallarda “ərəb filosofu” (“fəyləsüful-

arab”), “İslam filosofları” (“fəlasifətül-İslam”) kimi ifadələr mövcuddur (İbnun-Nədim 1971, 315). Qeyd edilən bu söz birləşmələrində “İslam” təyinin ilə nə nəzərdə tutulduğu məlum deyil. Həmin ifadələrdə keçən “ərəb” termini isə məhdud mənada istifadə edilmişdir.³⁷ Nəticə etibarilə qeyd edilməlidir ki, İslam elm və düşüncə tarixinə dair qədim dövr mənbələrində İslam aləminini dahi filosof və mütəfəkkirlərinin müzakirə etdikləri fəlsəfi əsərlərdən bəhs edən müştərək bir ada rastlanılmır. İslam aləmindəki fəlsəfi düşüncə fəaliyyətini hansı ad altında ümumiləşdirmənin daha müvafiq olacağına dair geniş müzakirələrin, ümumiyyətlə, XIX əsr şərqsünasları tərəfindən gündəmə gətirildiyini görürük. Şərqsünasların bu istiqamətdəki təkliflərini nəzərə alan müsəlman tədqiqatçılar İslam aləmindəki fəlsəfi düşüncə fəaliyyətinin ümumi ad altında adlandırılması ilə əlaqədar müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. Həmin yanaşmalara əsasən, “ərəbdilli fəlsəfə”, “ərəb fəlsəfəsi”, “müsəlman fəlsəfəsi” və “İslam fəlsəfəsi” kimi ifadələr istifadə edilmişdir. “Ərəbdilli fəlsəfə”, yaxud “ərəb fəlsəfəsi” kimi ifadələrin istifadə edilməsini daha münasib sayanlar həmin dövr İslam aləmindəki fəlsəfi əsərlərin ərəb dilində yazıldığını əsas gətirirlər. Onlara görə, “ərəbdilli fəlsəfə”, yaxud “ərəb fəlsəfəsi” kimi ifadə və terminlər dinindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, həmin dövrdə İslam kultür və mədəniyyətində meydana gələn fəlsəfi düşüncəyə öz töhfəsini vermiş bütün mütəfəkkir və filosofların əsərlərini ehtiva edir. Qərb alimlərinin “ərəbcə fəlsəfə” və “ərəbdilli fəlsəfə” ifadəsini istifadə etmələrinin arxasında dayanan digər bir səbəb isə “İslam fəlsəfəsi” ifadəsindəki “İslam” sözünün zəhinlərdə “İslamın fəlsəfəsi” kimi səhv təsəvvür formalaşdıracağı təlaşı idi. Onlara görə “ərəbdilli və ya ərəbcə fəlsəfə” terminini istifadə etmək daha müvafiq olar. Bu termin özlüyündə dilindən, dinindən və millətindən asılı olmayaraq İslam coğrafiyasındakı bütün fəlsəfi yaradıcılığı və məktəbləri özündə ehtiva edir (Adamson-Taylor 2007, 3-4; Gutas 2010, 283-286). Bəzi ərəb müəlliflər sırf milliyyətçilik duyğuları səbəbi ilə “ərəbdilli fəlsəfə”, yaxud “ərəb fəlsəfəsi” kimi terminlərin istifadə edilməsini daha münasib hesab etmişlər. Göstərilən bu iki terminə etiraz edənlər isə “müsəlman fəlsəfəsi” və “İslam fəlsəfəsi” terminlərini istifadə etməyin daha uyğun olacağını düşünürlər. Onlara görə, fəlsəfi əsərlərin yazıldığı dil bir o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Bununla yanaşı, həmin dövrdə fəlsəfi əsərlər, sadəcə, ərəb dilində deyil, başqa dillərdə də yazılmışdır. Digər tərəfdən, İslam aləmindəki filosoflar ərəb dilində əsərlər qələmə alsalar da, onların əksəriyyəti ərəb irqindən

³⁷ “Fəyləsufül-arab” termini İslam fəlsəfəsi tarixində ilk müsəlman filosof olan Əbu İshaq əl-Kindi haqqında istifadə edilmişdir. Bunun səbəbi isə böyük ehtimal Kindinin etnik olaraq ərəb mənşəli bir filosof olmasıdır. Cüneyt Kaya və b. “Mahmut Kaya ile Türkiye’deki İslam felsefesi çalışmaları üzerine”, Türkiye araşdırmaları literatür dergisi (Türk felsefe tarihi sayısı) 17, 2011, s. 383-397.

deyildir və hətta müsəlman olmayan mütəfəkkir və filosofların da bu fəlsəfi yaradıcılığa öz töhfələrini verdiklərini nəzərə alsaq, bu mənada, həmin dövrün fəlsəfi düşüncəsini və əsərlərini nə “ərəb fəlsəfəsi”, nə də “müsəlman fəlsəfəsi” kimi ümumi bir ad altında ifadə etmək doğru olmaz. Yəni İslam aləmindəki fəlsəfə, ən azından, xarakteri etibarilə bir fəlsəfə cərəyanı və mədəni fəaliyyət olduğuna görə, müsəlman olmamalarına rəğmən, fəlsəfi əsərlərini ərəb dilində qələmə alan yəhudi və xristian filosofların fəlsəfəsini “müsəlman fəlsəfəsi” adı altında qeyd etmək əsassız bir addım olar. Hətta onların əsərləri ilə müsəlman filosoflarının əsərləri arasında qarşılıqlı tərsirlərin olması faktı belə, müsəlman olmayan filosofların əsərlərinin “müsəlman fəlsəfəsi” adı altında qeyd olunmasına əsas vermir. Bütün bunlar bəzi alimləri “müsəlman-ərəb fəlsəfəsi” və “İslamda fəlsəfə” kimi alternativ adlandırma və terminlər irəli sürməyə sövq etmişdir. Bu mənada, İslam mənbələrində ibnul-Nədim (v. 995), Beyhaqi (m. II əsr), Şəhrastani (v. 1153), Qıfti (v. 1248) və ibn Əbi Useybia (v. 1270) kimi müəlliflər tərəfindən İslam aləmindəki filosoflar üçün istifadə etdilən ifadələr də diqqətə layiqdir. Belə ki, bu müəlliflərin əsərlərində dilimizdə “İslam filosofları” mənasına gələn “əl-fəlasifətul-islamiyyun” və “fəlasifətul-İslam” kimi terminlər istifadə edilmişdir. Buna əsasən, İslam aləmindəki bütün filosofların fəlsəfi yaradıcılığını ifadə etmək üçün isə məhz “İslam fəlsəfəsi” (əl-fəlsəfətul-islamiyyə) termininin istifadə edilməsi daha münasib hesab olunmuşdur. Belə ki, dövrün filosoflarının ərəb, türk, fars və başqaları olmasına və hətta əsərlərini ərəb, fars, yaxud türk dilində yazmalarına baxmayaraq, onların bütün yaradıcılığını vahid bir İslam termini altında toplamanın daha uğurlu addım olacağı düşünülmüşdür. Bu yanaşmaya əsasən, “İslam fəlsəfəsi” termini mənə etibarilə dini və etnik kimliyindən asılı olmayaraq, İslam kültür və mədəniyyətində fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olanların fəlsəfəsini ifadə edir (Bayraktar 1997, 2-4; Adıgüzel 2005, 22-27).

“İslam fəlsəfəsi” termininə dair qeyd etdiyimiz bütün bu fərqli yanaşmalardan sonra təbii olaraq “bunlardan hansı həqiqəti əks-etdirir və daha doğrudur?” səpkili bir sual ortaya çıxır ki, bu da özlüyündə “İslam fəlsəfəsi” termininin mahiyyətinə dair məntiqə və elmi prinsiplərə söykənən əsaslandırmanı zəruri hala gətirir. Bunu nəzərə alaraq, məqalənin bundansonrakı hissəsində “İslam fəlsəfəsi” termininin mahiyyətini bir neçə aspektdən müzakirə edib müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

2. İslam fəlsəfəsi termininin mahiyyəti

“İslam fəlsəfəsi” ifadəsi onu təşkil edən “İslam” və “fəlsəfə” terminləri aspektindən analiz edilərsə, bir-birinə zidd görünən bu iki terminlə nəyin nəzərdə tutulduğu aydın olar. Belə bir analitik təhlil “İslam fəlsəfəsi” ifadəsi ilə bağlı müzakirə və mübahisələrdəki səhv yanaşma və mənalara da ortadan qaldıracaqdır.

Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, “İslam fəlsəfəsi” ifadəsindəki “İslam” sözü din olan İslama işarə etmir. Bir din kimi İslam, yəni Quran və Sünnə fəlsəfəni ifadə etmir. İslam bir din kimi düşüncə məhsulu da deyildir. O halda “İslam fəlsəfəsi” terminindəki “İslam” ilə “İslamın fəlsəfəsi” nəzərdə tutulmur. İslam fəlsəfəsi İslam dininin inanc və etiqad sisteminə dair izah və düşüncələr ehtiva etsə də bu, İslam dininin sırf fəlsəfi bir izahı mənasına gəlmir. Yəni “İslam fəlsəfəsi” İslam kultüründə mövcud olan və bilavasitə islami isnada malik bir fəlsəfə mənasını ifadə etsə də, burada sırf dinə, yəni İslama isnad olunmur. “İslam fəlsəfəsi” “islami fəlsəfə”, yəni “fəlsəfənin islami izahı” kimi başa düşülməməlidir. Nəticə etibarilə qeyd edək ki, “İslam fəlsəfəsi” İslam dininin və etiqad sisteminin fəlsəfi izahı və şərhı deyildir. İslam fəlsəfəsini din-fəlsəfə münasibəti ilə əlaqədar bir problem kimi yaxud bir teologiya olaraq təqdim edən yanaşmaların əsasını yanlış dəyərləndirmələr və müqayisələr təşkil edir. Belə ki, mahiyyətə doğru olmayan bu dəyərləndirmələrin bir qismi İslam fəlsəfəsini, sadəcə, din-fəlsəfə münasibətləri çərçivəsində təqdim edən Qərb şərqşünaslarının fikir və düşüncələrinə əsaslanır. Bu yanaşmaya görə, İslam fəlsəfəsinin mahiyyət etibarilə kilsə rahibləri tərəfindən xristian doqmalarını əqli müstəvidə izah etmək üçün Orta əsr latın aləmində meydana gələn fəlsəfi fəaliyyətlə eyni fəaliyyət olduğu düşünülür. Belə bir yanaşma son dərəcə əsassız yanaşma olub, özlüyündə iki xüsusda xətanı ehtiva edir. Birinci xəta İslam mədəniyyətində fəlsəfənin din adamları tərəfindən dinə xidmət edən bir sahə kimi istifadə edildiyinə dair fikirdir. Halbuki İslam dinində “din adamı” sinfi formalaşdırma şəklində bir hədəf mövcud olmadığı kimi, İslam mədəniyyətində daim filosoflar ilə kəlamçılar (İslam teoloqları) deyə iki sinif mövcud olmuşdur. Digər tərəfdən, eyni zamanda, Maliki məzhəbinin məşhur fəqihı olan ibn Rüşd (v. 595/1198) xaricində İslam filosoflarının, demək olar ki, heç biri din/İslam elmləri ilə professional olaraq məşğul olan alimlər qrupuna daxil deyil. İslam teologiyası sahəsində ərsəyə gətirilən əsərlər fəlsəfi mahiyyətdə olsa da, bu qəbildən əsərlər əsaslandıqları meyar və prinsiplər etibarilə digərlərindən köklü şəkildə fərqlənir. Teoloqlar etiqad əsaslarını əqli metodlarla isbat edib, qəbul etmək məqsədi güdərəkən, filosofların məqsədi mövcud şeylərin həqiqətini ağıl və məntiqlə əsaslandırmaq olmuşdur (İbn Sina 1298, 104-105; e.mlf. 1980, 16). Bu mənada filosoflar, eyni zamanda, dini də fəlsəfi tədqiqat obyektinə çevirir. Burada əsas məqsəd heç vaxt dinin etiqad əsaslarını isbat etmək olmamışdır. İslam teologiyası müəyyən bir müddətdən sonra fəlsəfənin təsiri ilə özünün müdafiəçi xarakterindən nisbətən sıyrılıb müəyyən qədər metafizik bir fəaliyyətə çevrilərək, fəlsəfəyə ortadan sərhədlər qalxacaq dərəcədə yaxınlaşsa da, əsaslandığı prinsiplər etibarilə fəlsəfədən fərqli bir sahə olaraq varlığını qorumuşdur. Digər tərəfdən, fəlsəfənin, sadəcə

metafizikadan ibarət olmaması da fəlsəfəni teologiya ilə eyniləşdirməyi mümkünsüz edir (Kaya 2013, 26-27).

İslam fəlsəfəsini teologiya ilə eyniləşdirənlərin düşükləri ikinci xəta isə İslam mədəniyyətində fəlsəfənin əsas maraq dairəsini din ilə fəlsəfəni uzlaşdırma cəhdi təşkil etdiyinə dair fikirlə əlaqədardır. Halbuki Orta əsrlər latın fəlsəfəsi etibarilə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ (fəlsəfə ilə dinin uzlaşdırılması) İslam fəlsəfəsində bir o qədər də mühüm məsələ deyildi. İslam fəlsəfəsi teologiya deyil, fəlsəfədir. Bu fəlsəfənin müzakirə mövzuları içində o dövrün təbiət elmləri ilə əlaqədar mövzular da var idi. Bunu Fərabî, İbn Sina, Nəsirəddin Tusi və digər filosofların elmlər təsnifatında bariz şəkildə görə bilərik. Belə ki, İslam fəlsəfəsi tarixində daha çox vüsət alan elmlər təsnifatına görə, bütün elmlərin üstündə mövqeyi olan fəlsəfə, ümumiyyətlə, nəzəri və praktiki olmaqla iki hissəyə ayrılır. Fizika (əl-ilmüt-tabii), Astronomiya (ilmul-hey'ə), Mineralogiya (əl-ma'adin), Meteorologiya (əl-asarul-ulviyyə), Botanika (ən-nəbat), Zoologiya (əl-həyavan), Psixologiya (ilmun-nəfs), Tibb, Kimya, Riyaziyyat (ilmur-riyazi), Həndəsə (əl-həndəsə), Musiqi, Metafizika (əl-ilmul-ilahi / əl-ilmu ma bə'dət-tabi'a) və digər elmlər nəzəri fəlsəfənin altında yer alan əsas elm sahələri idi. Praktiki fəlsəfi elmlər qrupuna daxil olan elm sahələri isə Əxlaq, Ailənin idarə olunması və Siyasət kimi elm sahələri idi. Məntiq elmi isə bütün bu elm sahələri üçün alət elmi mövqeyində yer almışdı.³⁸ Bu fakta əsasən deyə bilərik ki, İslam fəlsəfəsi ifadəsindəki “fəlsəfə” ümumi fəlsəfənin ifadə etdiyi mənəni ehtiva edir. Yəni İslam fəlsəfəsinin “fəlsəfə” olmaq baxımından digər fəlsəfələrlə heç bir fərqi yoxdur. İslam fəlsəfəsi də ümumi fəlsəfənin metodunu istifadə edir. Fəlsəfənin əsas mövzuları olan varlıq, idrak, bilik və dəyər kimi məsələlər İslam fəlsəfəsinin əsas mövzu və obyektidir (Bayraktar 1997, 1, 4-5; Adıgüzel 2005, 11, 56-57). Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, İslam fəlsəfəsi ifadəsindəki “İslam”, “İslamın etiqad əsaslarını əqli metodlarla izah etmək” mənasındaki “İslamın fəlsəfəsi və ya islami fəlsəfə” kimi bir mənə ehtiva etmir. Digər tərəfdən “İslam” müəyyən bir mahiyyətə malik olan dinin adı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, bu dinin tarixdə meydana gətirdiyi kultür və mədəniyyətin də adıdır. Bunu nəzərə alsaq, bir dinin adı olan İslam ilə, bir kultür və mədəniyyətin adı olan İslam terminini bir-birinə qarışdırılmamalıyıq. “İslam fəlsəfəsi” ifadəsindəki “İslam” sözü “fəlsəfə” sözünün kimə və nəyə aid olduğunu müəyyənləşdirmək üçün təyin kimi istifadə edilmişdir. Yəni “İslam fəlsəfəsi” ifadəsi ilə əslində İslam kultürü və mədəniyyətinə aid olan fəlsəfə nəzərdə tutulur. Bu mənada, İbn Cülcülün (v. h.384/994) ümumi tibb və fəlsəfə tarixi məzmunlu “*Tabaqatul-ətibba vəl-hükəma*” adlı

³⁸ Orta əsr İslam fəlsəfəsində elmlərin təsnifatı üçün bax. İbn Sina. رسالة في اقسام العلوم العقلية (تسع رسائل في اقسام العلوم العقلية و الطبقيات و الطبيعات). Konstantiniyə: مطبعة الجوانب. 1298.

əsərindən nümunə vermək olar. Belə ki, həmin əsərdə tibb və fəlsəfə sahəsindəki mühüm filosofların adları “İslam filosofları” (hukəmail-İslam) başlığı altında qeyd edilir.

Qeyd edək ki, əsərdə “İslam filosofları” başlığı altında araşdırılan filosofların bəzisi müsəlman olmaqla yanaşı, bəzisi Kindi və Əbu Bəkir Razi istisna olmaqla (təxminən, on filosof) xristiandır. Belə olduğu təqdirdə ibn Cülcülün “İslam filosofları” ifadəsindəki “İslam” sözü ilə müsəlmanların hakimiyyəti altındaki ərazini ifadə etdiyini düşünmək olar. İbn Cülcülün adını qeyd etdiyimiz əsərdə, xüsusilə Kindi ilə əlaqədar cümləsi bu mənada ki düşüncəmizi dəstəkləyəcək mahiyyətdədir. Belə ki, həmin əsərdə Kindi haqqında “İslamda əsərləri etibarilə Aristotelin səviyyəsində ondan başqa bir filosof yoxdur” şəklində bir cümlə keçir ki, burada “İslamda” sözü ilə din olan İslama deyil, məhz həmin dövrdə müsəlmanların hakimiyyəti altında olan coğrafiyaya işarə edildiyi açıq şəkildə məlum olur. Bütün bunlar ibn Cülcülün “Tabaqat” kitabında “İslam filosofları” ifadəsi ilə İslam coğrafiyasında yaşayıb-yaradan filosofların nəzərdə tutulduğunu deməyimizə əsas verir (ibn Cülcül 1985, 73). Bundan əlavə, yenə bu istiqamətdəki əsas mənbələrdən biri olan “Müntəxab sivanil-hikmə” adlı əsərin müəllifi olan Sicistaninin (v. h. 391/ m. 1001) Hüneyn b. İshaq və oğlu İshaq b. Hüneyn kimi xristian filosofları “ilk İslam filosofları” (min mütəqaddimi fəlasifətil-İslam) şəklində təqdim etməsi yuxarıdakı müddəamızı əsaslandıracaq dəlillərdəndir (Sicistani 1979, 112-113).

İslam fəlsəfəsi termini ilə bağlı iddialardan biri də onu antik yunan fəlsəfəsi ilə eyniləşdirmə istiqamətində bəzi şərqlənəslər tərəfindən ortaya atılmış iddialardır. Lakin qeyd edək ki, bu və digər qəbildən iddialar əsassızdır. Belə ki, bir filosofu yaşadığı dövrdən, aid olduğu kültür və mədəniyyətdən ayrı hesab etmək olmaz. Filosofun düşüncələri və yaradıcılığı yaşadığı dövr, kültür və mədəniyyətə aid problemlərdən müstəqil olaraq qiymətləndirilə bilməz. Unutmaq olmaz ki, İslam filosofları müxtəlif cəhətdən antik dünyadan fərqli dini, siyasi, əxlaqi problemləri olan bir dünyada yaşamışlar. Onlar fəlsəfənin öz problemləri ilə yanaşı, yaşadıkları dövrün və dünyanın ən mühüm mövzularından biri olan vəhy, peyğəmbərlik, dövlət, siyasət-əxlaq, siyasət-din münasibətləri və digər problemləri də fəlsəfi metodla izah etməyə, əsaslandırmağa və bir nəticəyə gəlməyə çalışmışdılar. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, hər bir fəlsəfə meydana gəlib formalaşdığı mədəni mühitə görə fərqlidir. Fəlsəfi düşüncənin zehni, dini, mədəni, ictimai və siyasi düşüncə ilə sıx əlaqəsi onun bu amillərin müxtəlif olmasına bağlı surətdə dəyişməsinə zəruri edir. Hər hansı bir tarixi dövrün fəlsəfəsi həmin dövrün dini, mədəni, sosial-siyasi vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Digər tərəfdən, fəlsəfə qeyd edilən xüsullara bağlı olmaqla yanaşı, onun mədəniyyətin məhsulu olan xüsullara da təsiri istisna edilmir. O

həldə fəlsəfə dövrünün kultür və mədəniyyəti ilə yanaşı, fəlsəfi mirasının da məhsuludur. Eynilə İslam fəlsəfəsi də bir çox xüsusiyyəti etibarilə digər fəlsəfələr ilə bənzər olsa da, təşəkkül tapdığı dövrdən etibarən özünə məxsus fəlsəfi problem və yanaşmaları ilə onlardan fərqlənir. İslam fəlsəfəsinin bu sahədəki bir çox əsərdə təfsilatlarıyla əsaslandırılan fərqli cəhətləri onun İslam aləminə tərcümələr vasitəsilə transformasiya edilən antik yunan fəlsəfəsi ilə eyni olmadığını bariz bir şəkildə ortaya qoyur.

3. İslam fəlsəfəsinin bir elm sahəsi kimi əhatə dairəsi

İslam fəlsəfəsinin əhatə dairəsi ilə əlaqədar olaraq bir çox elmi mübahisə və müzakirələr həyata keçirilmişdir. Bu müzakirələr əsnasında gəlinən nəticə və yanaşmaları ümumi olaraq iki qrupda təsnif etmək mümkündür. Belə ki, bu qruplardan birinə görə, İslam fəlsəfəsi ilk İslam filosofu Kindi, Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd kimi mütəfəkkir və filosofların fəlsəfi yaradıcılıqlarını ehtiva edir. Bu mənada, həm fəlsəfə, həm də kəlam sahəsində düşüncələri olan Qəzzali həm fəlsəfə, həm də təsəvvüf (sufizm) sahəsində düşüncələr irəli sürən Sührəverdi kimi iki və üç istiqaməti olan alimlərə fəlsəfi düşüncələri etibarilə fəlsəfədə, kəlam elmi ilə bağlı düşüncələri etibarilə kəlam elmində, sufizm ilə bağlı düşüncələri etibarilə də təsəvvüf sahəsində yer verilməli və dəyərləndirilməlidir.

Digər yanaşmaya görə, İslam aləmində fəlsəfi yaradıcılığa, sadəcə, filosof kimi tanınanların əsərləri deyil, həm də kəlam, təsəvvüf, fiqh üsulu kimi elmlərlə məşğul olub, həmin elmləri bir qurucu kimi ərsəyə gətirən alimlərin fəlsəfi tərzdə qələmə aldıkları əsər və düşüncələri də daxil edilməlidir. Bu mənada, əxlaq, iqtisadiyyat və siyasət sahəsində əsər ərsəyə gətirən və dahi azərbaycanlı filosof Nəsirəddin Tusinin fəlsəfi mirasını qeyd edilən istiqamətlərdə davam etdirən böyük Osmanlı alimi Xınalızadə Əli Əfəndi, tarixin fəlsəfəsinə yazan və İslam aləminin ilk sosioloqu kimi tanınan İbn Xəldun, fəlsəfəyə qarşı olmaqla yanaşı, filosofları və fəlsəfəni tənqid edərək fəlsəfi metoddan yararlanıb, fikirlər irəli sürən İbn Teymiyyə və başqa mütəfəkkir və alimləri də İslam fəlsəfəsi daxilində dəyərləndirmək lazımdır. Burada onu da qeyd edək ki, İslam fəlsəfəsi termininin Xınalızadə Əlidən İbn Teymiyyəyə kimi alimləri də əhatə edəcək şəkildə geniş əhatəsinin olduğu fikrini irəli sürən ikinci qrup alimlər, adlarını qeyd etdiyimiz elm sahələrindən hansılarının İslam fəlsəfəsi sahəsinə daxil edilməsinin vacib olduğuna dair bir nəticəyə gələ bilməyiblər (Bircan 2013, 26).

Burada belə bir sual ağıla gəlir: İslam aləmində mövcud olan və yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz elm sahələrindən hansı nəyə görə və nə dərəcədə fəlsəfə sahəsinə daxil edilə bilər?

Bu sualı cavablandırmaq üçün məsələyə elm sahələrindən biri olan kəlam elminə dair müzakirələrlə başlayaq.

İslam dinini və prinsiplərini əsas götürən və onu nəzəri əsaslarla rəqib teologiyalara və təlimlərə qarşı müdafiə edən kəlam elmi İslam mühitində, İslam dini ilə bağlı ortaya çıxan bəzi daxili və xarici problemlərdən, İslamın öz daxili amillərindən meydana gələrək inkişaf edən bir elm sahəsidir. Bu elm sahəsinin əsas müzakirə etdiyi mövzular Allahın varlığı və isbatı (isbatı-vacib), Onun birliyi, peyğəmbərlik (nübuvvət), imamət, yaradılış və bununla bağlı bir sıra məsələlərdir. Bu mövzular, sadəcə, kəlam elmini deyil, eyni zamanda, İslam fəlsəfəsini də maraqlandırmışdır. Təbii ki, haradasa eyni mövzuları müzakirə və tədqiqat obyektinə çevirən bu iki elm sahəsində istifadə olunan metod və yanaşmalar fərqlidir. Bunlar nəzərə alınaraq deyilə bilər ki, İslam dininin etiqad əsaslarını məhz ağıla uyğun və məntiqli şəkildə əqli dəlillərlə müdafiə etmək istəyən kəlam elmi fəlsəfi bir fəaliyyət olaraq qəbul edilə bilər. Xüsusən Qəzzalidən sonra kəlamın tutduğu istiqamətə, onun İslam fəlsəfəsi, qədim yunan düşüncə və fəlsəfəsinin təsiri altında inkişafını nəzərə alsaq, kəlamın əqid mövzusu istisna olmaqla onun İslam fəlsəfəsindən başqa bir şey olmadığı bariz şəkildə görünəcəkdir. Buna görə də bəzi tədqiqatçılar həqiqi İslam fəlsəfəsinin məhz kəlam olduğunu iddia edirlər (Bircan 2013, 27; Arslan 1999, 15). Onu da qeyd edək ki, İslam fəlsəfəsi termininə dair daha əvvəl qeyd edilən müzakirəni və gəlinən nəticəni nəzərə alsaq, bu kimi iddiaları tam mənada doğru qəbul etmək olmaz.

İslam aləmində fəlsəfi fəaliyyət kimi qəbul edilə bilən digər bir elm sahəsi də təsəvvüf və ya sufizmdir. Təsəvvüf kəlam və fəlsəfə kimi sırf nəzəri və əqli bir fəaliyyət deyil, həm də içtimai hərəkət, təriqət, ədəbiyyat, qısaı çoxistiqamətli bir sahədir. Buna görə də hər şeydən əvvəl təsəvvüfün təşəkkül dövründə müşahidə olunan iki ayrı formasının bir-birindən ayırd edilməsi zəruridir. Bunlardan biri sırf praktiki, əməli, yaxud həyat tərzi olan təsəvvüf, digəri sırf nəzəriyyədən ibarət təsəvvüfdür. Nəzəriyyədən ibarət olan təsəvvüf praktika ilə əlaqədar mövzularla yanaşı, daha çox tanrı, kainat və insan kimi mövzularla maraqlanır. Təsəvvüfün teorik və ya düşüncə ilə bağlı cəhətinə baxdıqda onun metafizik, kosmoloji, ontoloji və bir qurtuluş, xoşbəxtlik nəzəriyyəsi olduğu görülməcəkdir. Buna əsasən IX əsrdən etibarən Həllac Mənsur və Cüneyd Bağdadi ilə başlayıb ibn Ərəbi və Mövlana Cəlaləddin Rumi ilə zirvə nöqtəyə yüksələn və əsas mövzusu varlıq və idrak olan nəzəri təsəvvüfün də İslam fəlsəfəsi sahəsinə daxil edilməsinə dair fikirlər irəli sürülmüşdür. Çünki İslam aləmində təsəvvüf sahəsi ilə nəzəri müstəvidə məşğul olan mütəfəkkirlər, xüsusən İslam filosoflarının və neo-platonizmin (yeni Platonçuluq) düşüncə və yanaşmalarının təsiri altında qalmışlar. Nəticə etibarilə ibn Xəldunun da dediyi kimi təsəvvüfün içində fəlsəfələşmiş bir təsəvvüf var ki, beləcə, təsəvvüf

praktikadan daha çox fərqli nəzəri bir düşüncə sistemi kimi meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bu cəhəti etibarilə onu İslam fəlsəfəsi daxilində hesab etmək mümkündür. Lakin burada ona diqqət edilməlidir ki, İslam fəlsəfəsi ilə İslam təsəvvüfü arasında bəzi mühüm fərqliliklər var. Bu mənada təsəvvüfü İslam fəlsəfəsinə daxil etmək aralarında xüsusilə də metod və terminoloji baxımdan ortaya çıxan və onları ayırmamızı haqlı çıxaran fərqli cəhətlərin nəzərə alınmaması demək deyildir (Arslan 1999, 27-30).

İslam fəlsəfəsi çərçivəsində dəyərləndirilməsi mümkün olan düşüncə fəaliyyətlərindən digərləri də fiqh üsulu, əxlaq, siyasət, iqtisadiyyat və dilçilik kimi sahələridir. Belə ki, fiqh üsulu tamamilə əqli metodlarla yanaşı, Aristotel məntiqinin İslam filosofları tərəfindən inkişaf etdirilmiş formasından Quran və hədis mətnlərindən hökm çıxarılmasında bir metod kimi istifadə edir. Dilçiliyin müzakirə və tədqiqat obyektinə çevirdiyi dilin mahiyyəti, onun düşüncə və varlıqla əlaqəsi, bəlağət və digər kimi məsələlər fəlsəfə və məntiq sahəsində də tədqiq olunan mövzulardandır; məsələn: günümüzdə analitik fəlsəfə qeyd etdiyimiz həmin bu mövzuları öyrənir. Bütün bunlarla yanaşı, tarix sahəsində yazılan əsərlərdə də fəlsəfə ilə əlaqədar nəzərə alın biləcək görüşlərin və nəzəriyyələrin irəli sürüldüyünü bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işləri ortaya qoyur. Bu mənada, mühüm bir nümunə kimi ibn Xəldunun “Müqəddimə” adlı əsərini qeyd etmək olar. Həqiqətən də ibn Xəldun özündən əvvəl fəlsəfi elmlər içində hesab edilməyən tarixin də fəlsəfi cəhətlərinin olduğunu göstərərək, ilk dəfə tarix fəlsəfəsindən və tarix elmindən bəhs etmişdir.

Əxlaq, siyasət və iqtisadiyyat kimi sahələrə gəlicə, bu elm sahələrinin xüsusilə nəzəri hissələri fəlsəfədən başqa bir şey ifadə etmir. Platon və Aristotel kimi Fərabî, ibn Sina və ibn Rüşd kimi müsəlman filosoflar da bu elmlərdə əsərlər yazmış və müəyyən görüşlər irəli sürmüşlər. Əxlaq, siyasət və iqtisadiyyat kimi elmlər praktiki fəlsəfə adlandırılmışdır. Belə ki, Tusi və Xınalızadə Əli kimi bir çox əxlaq aliminin adları eyni zamanda filosoflar siyahısında da qeyd edilir (Arslan 1999, 30; Bayraktar 1997, 6).

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi İslam aləmində fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan alimlərlə yanaşı ona ya bəzi mövzuları etibarilə ya da ümumən mənfi münasibət bəsləyənlər də olmuşdur. Lakin ortada bir həqiqət var ki, fəlsəfəyə və xüsusən İslam filosoflarının müəyyən mövzulardakı görüş və yanaşmalarını tənqid edən alimlərin özləri də tənqid əsnasında məhz fəlsəfi metoddan istifadə edərək, yenə fəlsəfi məzmunlu fikirlərə yer vermişlər. Həmin alimlərdən biri İslam filosoflarının metafizika ilə əlaqədar bəzi fəlsəfi görüşlərini tənqid etmək məqsədilə “Filosofların əsassızlığı” (Təhafutul-fəlasifə) adlı bir əsər qələmə alan Əbu Hamid əl-Qəzzalidir. Qəzzali filosofları bəzi mövzularda tənqid edərkən, xüsusən metafizika və məntiq sahəsində filosofların görüşlərindən heç də geri qalmayan

fikir və müddəalar irəli sürmüşdür. Qəzzalının “Təhafutul-fəlasifə” adlı əsərindəki tənqid metoduna, fikir və yanaşmalarına nəzər saldıqda onun ciddi fəlsəfi biliyə malik olduğunu və düşüncələrinin özlüyündə fəlsəfi təfəkkürün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini görürük. Bu mənada, dahi İslam filosofu ibn Rüşdün də Qəzzalının görüşlərini filosofların görüşlərindən geri qalan tərəfinin olmadığını qeyd etməsi təsadüfi deyildir.

İbn Teymiyyənin Aristotel və onun yolunu izləyən müsəlman filosofların məntiq anlayışlarında bir totologiya görərək, onlara yönəltdiyi tənqidlər bu gün Aristoteli tənqid edən, xüsusilə Vyana məktəbinin nümayəndələrinin məntiq sahəsindəki görüş və yanaşmaları ilə oxşarlıq təşkil edir (Toktaş 2004, 35 vd.).

Nəticə etibarilə İslam dünyasında fəlsəfəyə və xüsusilə də metafizika və məntiq sahəsinə yönəldilən tənqidlər xarakter etibarilə fəlsəfi xüsusiyyət daşıdığı üçün həmin tənqidlərin müəlliflərinin görüşlərini də İslam fəlsəfəsi daxilində qiymətləndirmək mümkündür. Bu müddəa ilk İslam filosofu Əbu İshaq əl-Kindinin görüşlərində öz əksini tapır. Belə ki, Kindiyə görə fəlsəfəni tənqid etmək özü də bir fəlsəfədir (Kindi 2002, 142).

İslam fəlsəfəsi İslam kulturu və mədəni mühütündə meydana çıxmış müxtəlif fəlsəfi sistemləri və problemləri fəlsəfi metodla müzakirə obyektinə çevirən görüşləri əhatə edən bir mənaya sahibdir. Belə ki, bu gün Qərb fəlsəfəsi dedikdə Qərb kulturu və mədəniyyəti daxilində; Orta əsr Xristian fəlsəfəsi dedikdə Xristian orta əsr kulturu və mədəniyyəti mühitində ortaya çıxmış müxtəlif fəlsəfi sistem və yanaşmalar nəzərdə tutulur. Eyni ilə İslam kulturu və mədəni mühütündə ortaya çıxmış düşüncə sistemləri və yanaşmalarına da İslam fəlsəfəsi deyilir. Fəlsəfəyə qarşı istər müsbət, istərsə də mənfi münasibət bəslənilməsindən asılı olmayaraq, tənqidi və dəstəkləyici yanaşmalardan asılı olmayaraq problemlərə əqli münasibət bəsləyən, onlara fəlsəfi baxış tərzi ilə yanaşan hər bir düşüncə bu fəlsəfənin daxilində görülməlidir.

Nəticə

İslam fəlsəfəsi ifadəsinə alternativ olaraq irəli sürülən “ərəb fəlsəfəsi”, “ərəbdilli fəlsəfə”, “müsəlman fəlsəfəsi”, “müsəlman-ərəb fəlsəfəsi” və s. kimi adlandırılmaları analiz etdikdə bu istiqamətdəki mübahisə və müzakirələri üç əsas kateqoriyada dəyərləndirilmək mümkündür:

- a) İslam fəlsəfəsinin transformasiya edildiyi fəlsəfə məktəbləri ilə əlaqəsi;
- b) İslam fəlsəfəsinin məzmunu və İslam mədəniyyətindəki digər intellektual ənənələrlə münasibəti;
- c) İslam filosoflarının etnik və dini mənsubiyyəti ilə fəlsəfə arasındakı münasibətlər.

Bu üç növ münasibətin mahiyyəti tarixi bir hadisə olaraq fəlsəfənin İslam aləmində keçdiyi yol nəzərə alınmaq şərtilə tədqiq edilməli və bu mənada, İslam fəlsəfəsinə dair müxtəlif adlandırmaların sözügedən tarixi hadisələrlə nə dərəcədə uyğun olduğu müəyyənləşdirilməlidir.

Günümüzdə İslam fəlsəfəsini din-fəlsəfə münasibətləri problemi çərçivəsində dəyərləndirib, onun İslam teologiyası olduğunu düşünənlərin bir necə xüsusda xəyata düşdükləri müşahidə olunur. Birincisi, bu iddianı irəli sürənlər hər şeydən əvvəl, İslam aləmindəki fəlsəfənin mahiyyət etibarilə tədqiqat sferasını və bu mənada dövrün elmlər təsnifatını nəzərə almamışlar. Bu səbəbdən iddia sahibləri İslam fəlsəfəsini tamamilə din-fəlsəfə münasibətlərini müzakirə edən bir elm sahəsi kimi dəyərləndirmişlər. Halbuki, din-fəlsəfə münasibətləri İslam fəlsəfəsinin mövzularından sadəcə biridir. Bundan əlavə, İslam fəlsəfəsində din-fəlsəfə uzlaşmasına dair müzakirələr mütləq şəkildə İslam kəlam elminin müdafiəçi xarakterini əks etdirmir. Bu məsələyə dair müzakirə və əsaslandırılmalardan da görüldüyü kimi, İslam fəlsəfəsinin fəlsəfə-din, ağıl-vəhy münasibətlərinə dair məsələləri müzakirə obyektinə çevirməsi heç də onun bir teologiya olduğunu göstərmir. İslam fəlsəfəsi müasir dövrdə fəlsəfənin sferasına daxil olan bütün varlıq sferalarını, təbiət elmlərini ehtiva edirdi ki, bunu da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orta əsr İslam filosoflarının elmlər təsnifatında bariz şəkildə görmək mümkündür. Nəticə etibarilə “İslam fəlsəfəsi” terminindəki “İslam” sözü İslamın etiqad əsaslarını əqli metodlarla izah etmək mənasındakı “İslamın fəlsəfəsi” və ya “islami fəlsəfə” kimi başa düşülməməlidir.

İslam fəlsəfəsi, sadəcə, müsəlman filosofların fəlsəfi yaradıcılığını ehtiva etməklə məhdudlaşan bir fəlsəfə olmadığı üçün ona “Müsəlman fəlsəfəsi” demək də doğru deyildir. Bu mənada, gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, “İslam fəlsəfəsi” termini mənə etibarilə dini və etnik kimliyindən asılı olmayaraq, İslam kultür və mədəniyyətində fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olan filosof və mütəfəkkirlərin fəlsəfəsini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

Adamson, Peter-Richard C. Taylor. (2007). “Giriş”. İslam felsefesinə giriş. Editör: Peter Adamson-R.C. Taylor. Trc.: Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, (s. 3-4).

Adıgüzel Nuri. (2005). Günümüz İslam felsefesinin sorunları, Ankara, İlahiyyat yay.

Arslan Ahmet. (1999). Bir İslam felsefesi var mıdır? (İslam felsefesi üzerine kitabının içində), Ankara: Vadi yayınları.

Bayraktar Mehmet. (1997). İslam felsefesine giriş, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları.

Bircan Hasan Hüseyin. (2013). İslam fəlsəfəsi tarixinə giriş, nəşr: 3, İstanbul: Değerler Eğitimi Yayınları.

Gutas Dimitri. (2010). “Yirminci yüzyılda arap felsefesi çalışmaları: Arap felsefesi tarihi yazımı üzerine bir deneme”. İbn Sina'nın mirası. Hazırlayan və tərcümə edən: M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, (s. 283-286).

İbn Cülcül. (1985/h.1405). طبقات الاطباء والحكماء. ناشر: Fuad Seyyid, Beyrut: مؤسسة الرسالة.

İbn Sina. (1298). تسع رسائل في الحكمة و الطبيعيات رسالة في اقسام العلوم العقلية (مطبوعة الجوانب. Konstantiniyə: مطبعة الجوانب. içində).

İbn Sina. (1980). عيون الحكمة. Naşir: Abdurrahman Bədəvi. Kuveyt-Beyrut: وكالة المطبوعة - دار القلم.

İbnun-Nedim. (1971). الفهرسة. Naşir: Rza Təcəddud. Tehran: y.y.

Kaya Cüneyt və b. (2011). “Mahmut Kaya ile Türkiye'deki İslam felsefesi çalışmaları üzerine”. Türkiye araştırmaları literatür dergisi (Türk felsefe tarihi sayısı) 17, (s. 383-397).

Kaya Cüneyt. (2013). “İslam felsefesinin mahiyeti üzerine”. İslam felsefesi: tarih ve problemler. Editör: M.Cüneyt Kaya. İstanbul: İSAM yayınları, (s.25-31).

Kindi Yağub bin İshaq. (2002). رسائل كندي الفلسفية // Felsefi risaleler (trc.: Mahmut Kaya), İstanbul: Klasik yayınları

Sicistani, Əbu Süleyman. (1979). منتخب صوان الحكمة. Naşir: D.M.Dunlop. Paris-New York: Mouton Publisher.

Toktaş Fatih. (2004). İslam düşüncesinde felsefe eleştirileri, İstanbul: İFAV yayınları

доц. Анар Кафаров

ЧТО МЫ ДОЛЖНЫ ПОНИМАТЬ ИЗ ТЕРМИНА “ИСЛАМСКАЯ ФИЛОСОФИЯ”?

РЕЗЮМЕ

Термины образуют карту нашего разума. Мы описываем и выражаем события, с которыми мы сталкиваемся, процессы, которые мы представляем, и наши чувства и мысли, которые мы выражаем их посредством литературно-философских выражений с помощью терминов. С помощью

терминов можно утверждать теории путем абстрагирования о существовании и событиях, а также об определении законностей, их понимании и осмыслении. Наличие широкого воображения, связанного с терминами, также имеет большое значение с точки зрения формулирования новых терминов и определений в нашем мире разума. Условия являются ключом мысли. Следует отметить, что терминологическая бедность ума менее опасна, чем ошибочное восприятие терминов. Попытка форматирования концепций в нашем сознании с помощью терминов с по существу ошибочными и потерями смысла подобна путешествию с неправильной картой. Поэтому, прежде всего, необходимо получить точную информацию и образы, связанные с терминами. Принимая это во внимание, мы обсудим в этой статье один из терминов “исламская философия”, который необходим для формулирования правильного представления об этом.

Кроме того, изучение термина “исламская философия” важно с точки зрения наших следующих работ: “Проблема источника нравственности в философии в терминах метафизики и эпистемологии”, которую мы собираемся изучать источник морали с точки зрения Исламская философия там тоже есть. Таким образом, этот вопрос, естественно, побуждает нас прояснить, во-первых, термин “исламская философия” в нашей диссертации.

В противном случае, вторая причина изучения термина “исламская философия” заключается в том, что в философских исследованиях и трудах в Азербайджане имеются неверные и неправдивые знания об исламской философии. В этом смысле главная цель статьи – сформулировать правильную идею, связанную с термином “исламская философия”.

Основной тезис статьи заключается в том, что термин “исламская философия” относится к философии философов, занимающихся философским творчеством в исламской культурной географии, независимо от их религиозной или этнической принадлежности.

Ключевые слова: *Кинди, арабская философия, мусульманская философия, ислам, исламская философия, исламская культурная география, философия в исламском мире.*

Assoc. Prof. Anar Gafarov

WHAT SHOULD WE UNDERSTAND FROM THE TERM “ISLAMIC PHILOSOPHY”

ABSTRACT

The terms form a map of our mind. We describe and express the events we encounter, the processes we imagine, and our feelings and thoughts that we express them by the literary-philosophical expressions by means of terms. It is possible peculiarly by means of terms to assert the theories by abstraction about the existence and events, and to think about the determination of legalities and understanding and sense-making of them. Having a broad imagination related to the terms is also of great importance in terms of formulating new terms and definitions in our mind world. The terms are the key of thought. It should be noted that the terminological poverty of mind is less dangerous than faulty perception of terms. The format attempt of concepts in our mind by terms with essentially faulty and meaning loss is like journey with the wrong map. Therefore, first of all, it is necessary to achieve accurate information and imagery related to the terms. Taking this point into the consideration we will discuss in this article one of the terms, “Islamic philosophy” that is necessary to formulate the right idea about it.

Furthermore, the study of the term “Islamic philosophy” is important in terms of our next works, “The problem of the Source of Morality in Philosophy in Terms of Metaphysic and Epistemology” that we are going to study the source of morality in terms of Islamic Philosophy there too. So, this matter naturally drives us to clarify firstly the term of Islamic Philosophy in our dissertation.

Otherwise, the second reason of the study about the term Islamic Philosophy is that there is faulty and untruthful knowledge about Islamic philosophy in the philosophical studies and works in Azerbaijan. In the sense, the main goal in the article is to formulate a correct idea related to the term “Islamic philosophy”.

The main thesis of the article is that the term "Islamic philosophy" refers to the philosophy of the philosophers that dealing with philosophical creativity in Islamic cultural geography irrespective of their religious or ethnic identity.

Keywords: *Kindi, Arabic philosophy, Muslims` philosophy, Islam, Islamic philosophy, Islamic cultural geography, philosophy in the Islamic world.*

Çapa tövsiyə etdi: dos. Ş.M.Musayev.